Vol 4 Issue 9 March 2015
ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2231-5063**

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.org

Golden Research Thoughts
ISSN 2231-5063
Impact Factor : 3.4052(UIF)
Volume-4 | Issue-9 | March-2015
Available online at www.aygrt.isrj.org

GRT

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

प्रमोदकुमार केशव नंदेश्वर

(सहायक प्राध्यापक)श्री. बाबासाहेब धाबेकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
रिसोड ता. रिसोड जि. वाषिम.

सारांश :- भारतीय स्वातंत्र्यानंतर निर्माण करण्यात आलेल्या भारतीय गणराज्यात सर्व नागरीकांना मुलभूत अधिकार भारतीय संविधानाने बहाल केली आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात नागरीकांना मुलभूत अधिकार नव्हते. त्यामुळे त्यांना या अधिकारांचा उपयोग घेण्याची संधी किंवा हमी देण्यात आली नव्हती. नागरीकांना जीवन जगतांनी मुलभूत अधिकार असणे गरजेचे आहे, हे ओळखून संविधान सभेने भारतीय नागरीकांकरीता मुलभूत अधिकार संविधानात बहाल केले आहे.

प्रस्तावना

जगातील विविध देशात मुलभूत अधिकाराच्या प्राणीसाठी आंदोलन निदर्याने करून मागणी करण्यात आली. परंतु भारतीय नागरीकांना कोणतेही आंदोलन न करता भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकार बहाल केले आहेत. त्यांच्या उपयोगाची संपूर्ण हमी भारतीय संविधानाने नागरीकांना दिली आहे. भारतीय नागरीक या मुलभूत अधिकारांचा वापर आपल्या दैनंदिन जीवनात करतांना दिसतात. तरीही बहुतेक नागरीकांना त्यांच्या अज्ञानामुळे किंवा अज्ञानतेपणामुळे त्यांना कोणते अधिकार भारतीय संविधानाने दिले आहेत याची कल्पना नसल्यामुळे ते त्यांचा प्राप्तीसाठी प्रयत्न न करता आजही काही प्रमाणात गुलामीने जीवन जगतांना दिसुन येतात. भारतीय संविधानाने नागरीकांना मुलभूत अधिकार दिले असले तरीही ते त्यांना माहित आहेत काय ? नागरीकांना मिळालेल्या अधिकारासंबंधी त्यांच्या काय जाणिवा आहेत, त्यांना या विसयी ज्ञान आहे काय याचे अध्ययन करणे अगत्याचे आहे. या संशोधन प्रकल्पातून त्यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधन आराखडा :–

प्रस्तुत विसयाच्या संशोधनाकरीता वर्णनात्मक संशोधन (क्मेबतपचजपअम त्मेमंतबी) आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पात अध्ययन करण्यासाठी नमुना सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अध्ययनासाठी रिसोड श्शहरातील १०० नागरीकांची नमुना एकक म्हणून निवड केली आहे. नमुना निवडीसाठी संभाव्यता नमुना (च्तवेंइपसपजलँउचसपदह) पध्दतीतील स्तरीत या यायादृच्छिक नमुना पध्दती (च्तवेंइपसपजलँउचसपदह) चा अवलंब करण्यात आला आहे. उत्तरदात्यांची निवड करण्यासाठी गटनिहाय स्तरीकरण करून लेखी पध्दतीने नमुना एककाची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दीस्टये :–

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दीस्टचे खालील प्रमाणे आहेत.
१) अधिकार संकल्पनेचवे अध्ययन करणे

२) भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकाराचे अध्ययन करणे.
३) भारतीय नागरीकांना मुलभूत अधिकाराविसयी असलेल्या जाणीवांचे अध्ययन करणे.

अधिकाराये स्वरूप :–

अधिकार ह्याच अर्थाने 'हक्क' हाही शब्द वापरला जातो. अधिकार आणि कर्तव्ये यांचा विचार एकत्रितच करणे आवश्यक असते. कारण एकाशिवाय दुस-याचे अस्तित्व असू शकत नाही म्हणूनच त्यांना एका नाण्याच्या दोन बाजु असे समजण्यात येते. आधुनिक जगातील लोकशाही राजकीय व्यवस्थांमध्ये व्यक्तीच्या अधिकारांना जास्त महत्व देण्यात येते. व्यक्ती आणि दुसरी व्यक्ती, गट आणि व्यक्ती, तसेच व्यक्ती, गट आणि समाज ह्यांच्यामधील परस्पर संबंधाचा विचार करीत असतांना अधिकारांचा विचार महत्वाचा ठरतो. इतकेच नव्हे, तर व्यक्ती आणि राज्य मधील संबंधातील अधिकारांना महत्व येते. मात्र व्यक्तीच्या अधिकाराचा विचार करीत असतांना केवळ व्यक्तीहिताचा विचार न करता समाजहिताचाही विचार करणे आवश्यक आहे. किंबहुना समाजहिताचा एक अविभाज्य भाग म्हणून व्यक्तिहिताचाही विचार व्हावयास पाहिजे.

अधिकार यासाठी इंग्रजीत त्पहीज हा शब्द वापरण्या येतो. या इंग्रजी शब्दाचा दुसरा अर्थ 'बरोबर किंवा योग्य' असाही होतो. म्हणून जे बरोबर आहे, योग्य किंवा इप्ट आहे. त्याचाच अधिकार बनू शकतो. ;जैंज्ूपबी पे तपहीज बंद वदसल इम ं त्पहीजए्ू तवदह जीपदहे बंद.दवज इमबवउम त्पहीजश्ेद्ध या वाक्यातील योग्य इप्ट किंवा बरोबर ही कल्पना ज्या समाजातील व्यक्तींच्या अधिकाराबद्दल विचार चालू आहे त्या समाजाच्या हिताचा किंवा नीतिकल्पनांचा विचार करून ठरविण्यात येते. म्हणजेच अधिकाराच्या सामाजिक मान्यतेसाठी सर्वसामान्य हिताचा विचार प्रामुख्याने होतो. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास व्हावा व्यक्तींच्या स्वार्थाचा नव्हे, हा उद्देश असतो.

अधिकारांची कल्पना आणि निर्मिती ही केवळ समाजातच होतो. त्यामुळे अधिकार समाजसापेक्ष असतात प्रत्येक अधिकार किंवा त्यासोबतचे कर्तव्य दोन किंवा अधिक व्यक्तींच्या संदर्भातच निर्माण होऊ शकते उदा. एखाद्या निर्जन बेटावर एकाकी राहणाऱ्या एखाद्या रहबिन्सन क्रुसोला सोन्याची खाण सापडली तरी संपत्तीच्या मालकीची कल्पना निर्माण होत नाही मात्र त्या बेटावर बाहेरच्या काही व्यक्ती (एखादा 'फ्रायडे') असल्या तर, तो त्यांना ही माझी संपत्ती आहे हे सांगुन आपला हक्क सांगू लागतो. स्थल-काल-परिस्थितीनुसार अधिकारांची कल्पना बदलते.

अधिकार हा व्यक्तीने पुढे मांडलेला एक दावा किंवा मागणी () असुन त्याला समाजातील दुस-या व्यक्तींची मान्यता मिळणे आवश्यक असते. अशी मान्यता मिळाली व राज्याच्या सत्तेचा पाठिंबा मिळाला म्हणजे त्याला अधिकाराचे स्वरूप प्राप्त होते.

अधिकाराची व्याख्या –

प्रो. हॅरॉल्ड लास्की यांनी अधिकारांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, ''वास्तविक पाहता अधिकार म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती की, जिच्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्यातील सुप्त पात्रतांचा महत्तम विकास करून घेता येणार नाही. किंवा जिच्याशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यातील सुप्त पात्रतांचा जास्तीत जास्त विकास करून घेता येणे शक्य नाही अशा सामाजिक जीवनातील परिस्थिती म्हणजे अधिकार होत.''

प्रो. टी.एच. ग्रीन यांनी व्यक्तीच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असणारी बाह्य परिस्थिती म्हणजे अधिकार असे म्हटले आहे. (External conditions necessary for man's internal development)

प्रो. हालंड ह्यांचे मते अधिकार म्हणजे समाजाचे अभिमत आणि बाळ ह्यांचे साह्याने दुस-यांच्या आचारावर प्रभाव पात्रता होय. (A Right one man's capacity of influecing the acts of another by means of the opinion and the force of the society.)यापुढे येणा-या व्याख्यांमध्ये राज्य आणि कायदा ह्यांचेवर भर दिलेला आहे.

बोसांक्वे च्या मते अधिकार म्हणजे समाजाला मान्य असलेली आणि राज्याने अंमलात आणलेली मागणी होय. (A Right is a claim recognised by society and enforced by the state.)

बेन्थँमने अधिकार म्हणजे मान्य केलेली व्यक्तीची मागणी होय, असे म्हटले आहे.

अधिकार हे नेहमी स्थल-काल-परिस्थिती सापेक्ष असतात. त्यामुळे त्यांच्यात बदल होऊ शकतो. ज्या काळात तत्कालीन समाज, व्यक्ती किंवा व्यक्तींनी केलेल्या मागणीला संमती देईल त्या काळात तो अधिकार प्राप्त होतो.

एखादा समाजाची मान्यता मिळाल्यावर राज्याचीही मान्यता मिळू शकते व असे झाल्यास राज्याचा पाठिंबा आणि हमी मिळते. मात्र अशा मान्यतांच्यासाठी मागणी नैतिक, न्यायसंगत व समाहिताशी विसंगत नसावी.

अधिकारांची वैशिस्टये :–

अधिकार या संकल्पनेची वैशिस्टये खालील प्रमाणे दिसुन येतात.

१) अधिकार हे सामाजिक असतात. ते समाजाचा घटक म्हणनूच व्यक्तीला प्राप्त होतात. कारण व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधातूनच ते निर्माण होत असतात. रानटी अवस्थेमध्ये व्यक्तीला अधिकार नव्हते ते यामुळेच.

२) व्यक्तीची मागणी म्हणजे अधिकार होत नाही. व्यक्तीच्या मागणीला संपूर्ण समाजाने मान्यता दिल्यावर तिचे अधिकारात रूपांतर होते. अधिकारांच्या मागणीत व्यक्तिगत स्वार्थ नसतो. व्यक्तिहिताने समाजहितही होईल अशाच मागण्यांना समाज मान्यता देतो.
३) अधिकार हे कर्तव्यांशी निगडीत असतात. अधिकार आणि कर्तव्ये एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आणि त्या वेगवेगळ्या करता येत नाही. प्रत्येक अधिकारातून कर्तव्याची निर्मिती होत असते. एका व्यक्तिचा अधिकार हा समाजातील इतर सर्व व्यक्तिंचे कर्तव्य ठरते. एका लेखकाने अधिकार व कर्तव्य यांच्यातील संबंध स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, ‘‘ कर्तव्याशिवाय अधिकार म्हणजे छायेविना मनुष्य.’’ यावरून अधिकार व कर्तव्य यांचा किती जवळाचा संबंध आहे हे स्पष्ट होते.
४) अधिकार हे निश्चित असतात. ते समाजातील सर्व व्यक्तिंना समान दिले जातात. अधिकार देतांना संप्रदाय, वंश, जात, लिंग, वर्ग इत्यादी आधारावर भेदभाव केला जात नाही. जर समाजाच्या एका वर्गाला इतर वर्गाच्याविरूध्द अधिकार दिले तर ते अधिकार राहात नाहीत, ते त्या वर्गाचे विशेसाधिकार ठरतात.
५) अधिकार हे देशकाल व परिस्थितीसापेक्ष असतात. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक वातावरणात आणि व्यक्तिंच्या गरजात बदल झाल्यास, अधिकारही बदलतात व त्यांचा विस्तार होतो. उदा. मध्ययुगीन काळात जीविताचा व संपत्तीचा अधिकार महत्वाचा मानला जात असे. फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर स्वातंत्र्य, समता व बंधुता हे अधिकार महत्वाचे ठरले. आधुनिक काळात इतर अधिकारांसोबत सामाजिक व आर्थिक अधिकारही महत्वाचे मानले जातात.
६) अधिकारांचे स्वरूप हे कल्याणकारी असते. समाज अशाच अधिकारांना मान्यता देत असतो की, ज्यामुळे संपूर्ण समाजाचे कल्याण होईल. व्यक्तिच्या विकासासाठी घातक ठरणा-या अधिकारांना समाज मान्यता देत नाही. म्हणूनच आत्महत्या करण्याचा अधिकार समाज तसेच राज्यही मान्य करीत नाही.

अधिकारांचे प्रकार

अधिकारांचे नैतिक अधिकार आणि वैधानिक अधिकार असे दोन प्रकार पाडण्यात आले आहेत.

1) नैतिक अधिकार (Moral Rights) :

नैतिक अधिकारांची उभारणी नैतिक मूल्यांवर झालेली असून त्यांना समाजाचा पाठिंबा असतो अशा मूल्यांबद्दल समाजात आदर असेल तर समाज त्या नैतिक मागण्यांना मान्यता देतो. मात्र अशा अधिकारांना केवळ समाजाचाच पाठिंबा असतो, राज्याच्या दंडशक्तीचा नसतो. त्या विरूध्द वर्तन केल्यास समाजाचा रोस किंवा बहिस्कार भोगावा लागतो.

2) वैधानिक अधिकार (Legal Rights) :

ज्या अधिकारांना राज्याने पाठिंबा बनतात असतो आणि ज्यांच्या अंमलबजावणीसाठी कायद्याचा उपयोग करता येतो त्यांना वैधानिक अधिकार असे म्हणतात. या अधिकारांवर कोणी अतिक्रमण केल्यास न्यालयात दाद मागता येते आणि त्या व्यक्तीला राज्य शिक्षा करते. म्हणजे या अधिकारांच्या मागील पुस्टी देणारी शक्ती ँ;दबजपवदद्ध राज्याची दंडशक्ती असते. यांचे पुन्हा दोन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते.
अ) सामाजिक अधिकार (Social or Civil Rights)ः ज्या अधिकारांची प्राप्ती झाल्याशिवाय सुसंघटित समाजातील नागरिक म्हणून व्यक्ती आपले जीवन जगू शकत नाही व आपल्या व्यक्तिमत्वाचा पुरेपूर विकास करून घेऊ शकत नाही त्यांना सामाजिक अधिकार म्हणतात. सामान्यतः हे अधिकार जीवित, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेविसयी असतात. उदा. जीविताचा अधिकार, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार, संपत्तीचा अधिकार, भासण स्वातंत्र्य, मतप्रगटनाचे स्वातंत्र्य, सभा व मिरवणुकीचे स्वातंत्र्य इत्यादीबाबत अधिकार, शिक्षणविसयक व संस्कृतीविसयक अधिकार, शोसणाविरूध्द अधिकार इत्यादी.
ब) राजकीय अधिकार (Political Rights) : ज्या अधिकारांच्या आधारावर नागरिक आपल्या राज्याच्या कारभारात सहभागी होऊ शकतो आणि नागरिक म्हणून आपली भूमिका बजावू शकतो त्या अधिकारांना राजकीय अधिकार असे म्हणतात. हे अधिकार नागरिकांना असतील तरच लोकशाही शासन यशस्वी होऊ शकते व त्याच व्यवस्थेत असे अधिकार नागरिक उपभोगतात.

मुलभूत अधिकार (Fundamental Rights) :

आधुनिक राज्यातील नागरिकांना मूलभुत अधिकार असावेत अशी अपेक्षा करण्यात येते. मुलभूत अधिकार म्हणजे असे अधिकार की ज्यांच्याशिवाय कोणताही नागरीक आपले सामाजिक आणि राजकीय जीवन उत्तम प्रकारे व परिपूर्णपणे जगू शकणार नाही. अशा अधिकारांना हमी देण्यात येते आणि त्यासाठी राज्याच्या मुलभूत कायद्यात म्हणजे

संविधानात त्यांचा अंतर्भाव करण्यात येतो. उदाहरणार्थ भारतीय संविधानाच्या तिस-या विभागात मूलभुत अधिकार लिहिलेले आढळतात. तर यु.एस.ए. च्या संविधानाच्या पहिल्या दहा संविधान दुरूस्त्यांमध्ये अमेरिकन नागरिकांचे अधिकार ग्रंथित केलेले आहेत. ग्रेट ब्रिटनचे संविधान लिखित नसल्याने त्यात लिखित स्वरूपात अधिकार आढळत नसेल तरी, ब्रिटीश नागरिकांना मूलभूत अधिकार नाहीत असे नसून उलट त्यांना जास्त अधिकार आहेत. त्यांचे अधिकार रूढीवर अवलंबून असून न्यायालयांनी मान्यता दिल्यावर ते सामान्य कायद्यात ;ब्वउउवद सूंद्ध प्रविस्ट होतात व संविधानाचा भाग बनवतात.

भारतातील मुलभूत अधिकार

भारतीय नागरीकांना भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. भारतीय संविधानाच्या तिस-या विभागात खालील मूलभूत अधिकार लिहिलेले आहेत.

1) समानतेचा अधिकार (Right to Equality)

या अधिकारात प्रामुख्याने (अ) कायद्यासमोर समानता, (ब) सार्वजनिक स्थळी समानता, (क) सार्वजनिक नोक-यांचे बाबत संधीची समानता, (ड) अस्पृश्यता निवारण आणि (इ) पदव्यांचे संपुस्टीकरण यांचा अंतर्भाव होतो.

2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Liberty)

अ) भासण व अभिव्यक्ती यांचे स्वातंत्र्य (Freedom of Speech and expression)
ब) श्शांततेने व बिनाशस्त्र एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to assemble peacably and wihout arms)
क)मंडळ किंवा संघ स्थापण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to form assoiations and union)
ड)भारतीय भूप्रदेशात मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to move freely throughout the territory of India)
इ)कोण्ताही पेशा आचरण्याचा अथवा कोणताही व्यवसाय, उदीम किंवा धंदा चालविण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to practise any profession or to carry on any occupation, trade or businè)

व्यक्तिस्वातंत्र्य :

याशिवाय व्यक्तिस्वातंत्र्य बहाल करण्यता आले असून त्यानुसार कायद्याने प्रस्थापित कार्यपध्दतीशिवाय कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य हिरावून घेता येणार नाही. अटक केल्यास चोवीस तासांच्या आत सक्षम न्यायाधिशासमोर सादर करून व कोणत्या कायद्याचा भंग केलेला आहे ते सांगुन न्यायाधीशाने परवानगी दिल्याशिवाय अटकेत ठेवता येणार नाही.

सुरूवातीला संपत्तीचे संपादन, धारण व व्यय करण्याचे स्वातंत्र्यही या अधिकारात होते परंतु ४४ व्या घटना दुरूस्तीने ते काढून घेण्यात आले.

3) शोसणाविरूध्द अधिकार (Right against Exploitation)

या अधिकाराने गुलामगिरी, व्यक्तींचा क्रयविक्रय आणि सर्वप्रकारची वेठबिगार संपुस्टात आणली आहे. कोणालाही इच्छेविरूध्द काम करायला भाग पाडता येत नाही.

4) धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Freedom of Religion)

प्रत्येकाला आपल्या धर्माचे मुक्तपणे प्रतिज्ञापन करण्याचा, आचरण करण्याचा, प्रसार करण्याचा (जव चतवमिए चतंबजपेम ंदक जव चतवचंहंजम) अधिकार आहे, तसेच सद्सद्विवेक बुध्दीने वागण्याचे (तिममकवउ व िबवदेबपमदबम) स्वातंत्र्यही मिळाले आहे.

5) सांस्कृतिक व शिक्षणविसयक अधिकार (Right to Culture and Education) भारतातील प्रत्येक समूहाला आपली स्वतःची भासा, लिपी अथवा संस्कृती यांचे जतन करण्याचा अधिकार आहे. तसेच धर्म किंवा भासा या आधारावर अल्पसंख्यांक असलेल्या सर्व समाजांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार आहे.

6) सांवैधानिक उपाययोजनांचा अधिकार (Right to Constitutional Remediè)

वरील अधिकारांच्या संरक्षणासाठी हा अधिकार असून दुस-या व्यक्ती, संस्था किंवा राज्याकडून या अधिकारांवर अतिक्रमण झाल्यास नागरीक या अधिकारातील लेखादेशांसाठी न्यायालयाकडे विनंती अर्ज करून अधिकार सुरक्षित राखू शकतात. यासाठी संविधानाच्या कलम ३२ खाली सर्वोच्च न्यायालयाकडे किंवा २२६ खाली उच्च न्यायालयाकडे दाद मागता

येते. उपलब्ध असलेले पाच लेखादेश ॅ(तपजे) खालील प्रमाणे होत.

अ) बंदिप्रत्यक्षीकरण (हेबीअस कह्पर्स) (भ्ंइमें बवतचने

ब) परमादेश (मँडामस) (उंदकंउने)

क) अधिकार पृच्छा (क्वो–वह्रंटी) फनवॅ ततंदजव

ड) प्रतिसेध (प्रोहीबीशन) च्तवीपइपजपवद

इ) उत्प्रेसण ⁄प्राकर्सण (सरशिओररी) ब्मतजपवतंतप

आजपावेतोच्या घटनात्मक इतिहासातून असे प्रत्ययास आले आहे की, या पाचही लेखादेशांचा उत्तम रितीने वापर करून भारतातील उच्च व सर्वोच्च नयालयांनी नागरीकांच्या हक्कांचे रक्षण करून त्यांच्यावर शासनाकडून किंवा सार्वजनिक संस्थांकडून झालेले अन्याय दूर केलेले आहेत.

संविधानात सुरूवातीपासून संपत्तीचा अधिकारही (त्पहीज जव च्तवचमतजल) होता. परंतु १९७७ साली संसदेने संविधानाची ४४ वी घटनादुरूस्ती संमत करून हा मूलभूत अधिकार नस्ट केला. मात्र त्या ऐवजी कलम ३०० अ जास्तीचे घालण्यात येऊन त्यानुसार, ''कायद्याने प्राधिकार दिल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या संपत्तीपासून वंचित करता येणार नाही,'' अशी तरतूद करण्यात आली.

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार विसयक ज्ञान –

भारतीय संविधानाने नागरीकांना मुलभूत अधिकार दिले आहेत. यांचे ज्ञान नागरीकांना आहे काय ? हे जानुन घेण्यासाठी उत्तरदात्यांना भारतीय संविधानात किती मुलभूत अधिकारांची तरतुद सुरूवातीस करण्यता आली होती हा प्रश्न विचारण्यात आला. यांचे उत्तरदात्यांनी दिलेली माहिती खालील प्रमाणे आहे.

सारणी क. 1

प्रथमतः संविधानाने दिलेले मुलभूत अधिकार किती ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kps er	okjokjhrk	VDdokjh
1	lkr eYkÒr vf/kdkj	25	25 %
2	lgk eYkÒr vf/kdkj	35	35 %
3	lkxrk ;r ukgh	40	40 %
	,d.k	100	100 %

भारतीय संविधानाने नागरीकांना प्रथमतः किती मुलभूत अधिकार बहाल केलेले आहेत हे जाणुन घेतले असता उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, उत्तरदात्यांना मुलभूत अधिकारांची माहिती पुर्णतः नाही, तर २५ः उत्तरदात्यांनी ७ मुलभूत अधिकार आहेत. असे सांगितले तर ४०ः उत्तरदात्यांना प्रथमतः संविधानात किती मुलभूत अधिकार होते हे सांगता आले नाही. फक्त ३५ःउत्तरदात्यांनी ६ मुलभूत अधिकार आहेत हे सांगितले. यावरून ७५ः नागरीकांना भारतीय संविधानाने प्रथमतः बहाल केलेले मुलभूत अधिकार माहित नसल्याचे निदर्शनास येते. फक्त २५ः नागरीकांना याबद्दल बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते

सारणी क. 2

आज मुलभूत अधिकार किती आहेत ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kps er	okjokjhrk	VDdokjh
1	ikp eYkÒr vf/kdkj	30	30 %
2	lgk eYkÒr vf/kdkj	50	50 %
3	lkxrk ;r ukgh	20	20 %
	,d.k	100	100 %

आज किती मुलभूत अधिकार भारतीय संविधानाने नागरीकांना दिलेले आहेत हे जाणुन घेतले असता उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, ३०ः उत्तरदात्यांनी ५ मुलभूत अधिकार आहेत असे सांगितले तर ५०ः उत्तरदात्यांनी ६ मुलभूत अधिकार आहेत असे सांगितले तर २०ः उत्तरदात्यांना मुलभूत अधिकार सांगता आले नाही. यावरून ५०ः नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी ज्ञान नाही तर फक्त ५०ः नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते.

सारणी क. 3
संविधानीक उपाययोजनांचा अधिकार आहे काय ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kp er	okjokjhrk	VDdokjh
1	g¨;	63	63 %
2	ukgh	22	22 %
3	lkxrk ;r ukgh	15	15 %
	,d.k	100	100 %

नागरीकांच्या मुलभूत अधिकारांचे हनन झाले असता त्यांना संविधानीक उपाययोजनांचा अधिकार आहे काय? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेतले असता असे निदर्शनास आले की, ६३ः उत्तरदात्यांना या बद्दल ज्ञान आहे. तर २२ः उत्तरदात्यांना याचे ज्ञान नाही. १५ः उत्तरदात्यांनी या बद्दल कोणतेही मत व्यक्त केले नाही. यावरून असे लक्षात येते की, ३७ः नागरीकांना संविधानात असलेल्या संविधानीक उपाययोजना विसयी माहिती नाही. ६३ः नागरीकांना या विसयी ज्ञान आहे. परंतू हे ज्ञान सर्वनागरीकांना असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय मुलभूत अधिकाराचा नागरीकांना काहीही उपयोग होणार नाही.

सारणी क. 4
समतेचा अधिकार आहे काय ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kp er	okjokjhrk	VDdokjh
1	g¨;	74	74 %
2	ukgh	16	16 %
3	lkxrk ;r ukgh	10	10 %
	,d.k	100	100 %

भारतीय नागरीकांना संविधानाने दिलेला संमतेचा अधिकार हा महत्वपूर्ण अधिकार आहे, याबद्दल नागरीकांना माहिती आहे काय? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेतले असता ७४ः उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती आहे असे निदर्शनास आले. तर १६ः उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती नाही असे दिसून आले तर १०ः उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिले. यावरून असे दिसून येते की, २६ः नागरीकांना आजही समतेचा अधिकार आहे या विसयी ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. ७४ः नागरीकांना समतेच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे.

सारणी क. 5
धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे काय ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kp er	okjokjhrk	VDdokjh
1	g¨;	65	65 %
2	ukgh	15	15 %
3	lkxrk ;r ukgh	20	20 %
	,d.k	100	100 %

भारतीय नागरीकांना संविधानाने दिलेला संमतेचा अधिकार हा महत्वपूर्ण अधिकार आहे, याबद्दल नागरीकांना माहिती आहे काय? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेतले असता ७४ः उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती आहे असे निदर्शनास आले. तर १६ः उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती नाही असे दिसून आले तर १०ः उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिले. यावरून असे दिसून येते की, २६ः नागरीकांना आजही समतेचा अधिकार आहे या विसयी ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. ७४ः नागरीकांना समतेच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे.

सारणी क. 5
धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे काय ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kp er	okjokjhrk	VDdokjh
1	g¨;	65	65 %
2	ukgh	15	15 %
3	lkxrk ;r ukgh	20	20 %
	,d.k	100	100 %

धर्म ही व्यक्तीची खाजगी बाब आहे. भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरीकास धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल केलेला आहे. प्रत्येक नागरीक या अधिकाराचा उपयोग वैयक्तिक जीवनात करू शकतो. धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी नागरीकास ज्ञान आहे काय ? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेण्यात आले, तेव्हा असे निदर्शनास आले की, ६५: उत्तरदात्यांना धर्म स्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे तर अजुनही १५: उत्तरदात्यांना या विसयी माहिती नसल्याचे दिसून येते. २०: उत्तरदात्यांना या प्रश्नाचे उत्तर सांगता आले नाही. यावरून असे लक्षात येते की, ३५: नागरीकांना धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी माहिती नाही. आपल्या धर्माचा वापर अधिकार म्हणून नागरीक करू शकतात याविसयी ३५: नागरीक अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते.

सारणी क. 6
सांस्कृतिक अधिकार आहे काय ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kp er	okjokjhrk	VDdokjh
1	g¨;	65	65 %
2	ukgh	28	28 %
3	lkxrk ;r ukgh	07	07 %
	,d.k	100	100 %

नागरीकांना सांस्कृतिक अधिकारा विसयी माहिती आहे काय ? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेण्यात आले. तेव्हा ६५: उत्तरदात्यांनी सांस्कृतिक अधिकाराविसयी माहिती आहे असे सांगितले तर २८: उत्तरदात्यांनी या विसयी कोणतीही माहिती नाही असे उत्तर दिले. आजही ७: उत्तरदात्यांना या विसयी संभ्रम असल्याचे दिसुन येते त्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिलेले आहे. यावरून सांस्कृतिक अधिकाराविसयी नागरीकामध्ये ज्ञान आहे असे निदर्शनास येते.

सारणी क. 7
शोसणा विरूध्द अधिकार आहे काय ?

v- Ø-	mÙkjnkR;kp er	okjokjhrk	VDdokjh
1	g¨;	55	55 %
2	Ukgh	36	36 %
3	lkxrk ;r ukgh	09	09 %
	,d.k	100	100 %

भारतीय गणराज्याच्या निर्मितीनंतर गुलामीप्रथेचे निर्मूलन करण्यात आले. कोणत्याही नागरीकाचे शोसन करता येणार नाही अशी हमी भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरीकांना दिलेली आहे. नागरीकांना शोसना विरूध्दचा अधिकार भारतीय संविधानाने दिलेला आहे. याबद्दल नागरीकांना ज्ञान आहे काय ? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेण्यात आले तेव्हा असे निदर्शना आले की, ५५: उत्तरदात्यांनी शोसनाविरूध्दचा अधिकाराविसयी माहिती आहे असे सांगितले तर ३६: उत्तरदात्यांनी या बद्दल माहिती नाही असे उत्तर दिले तर ०६: उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिले. यावरून शोसनाविरूध्दचा अधिकार ४५: नागरीकांना माहित नसल्याचे दिसून येते.

निस्कर्श :–

प्रस्तुत अध्ययनातून मुलभूत अधिकारासंबंधी जे निस्कर्श काढण्यात आले आहेत ते खालील प्रमाणे–
१.या अध्ययानावरून ७५ः नागरीकांना भारतीय संविधानाने प्रथमतः बहाल केलेले मुलभूत अधिकार माहित नसल्याचे निदर्शनास येते. फक्त २५ः नागरीकांना याबद्दल बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येत.
२.या अध्ययनावरून ५०ः नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी ज्ञान नाही तर फक्त ५०ः नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते.
३.या अध्ययनावरून असे लक्षात येते की, ३७ः नागरीकांना संविधानात असलेल्या संविधानीक उपाययोजना विसयी माहिती नाही. ६३ः नागरीकांना या विसयी ज्ञान आहे. परंतू हे ज्ञान सर्वनागरीकांना असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय मुलभूत अधिकाराचा नागरीकांना काहीही उपयोग होणार नाही.
४.या अध्ययनावरून असे दिसून येते की, २६ः नागरीकांना आजही समतेचा अधिकार आहे या विसयी ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. ७४ः नागरीकांना समतेच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे.
५.या अध्ययनावरून असे लक्षात येते की, ३५ः नागरीकांना धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी माहिती नाही. आपल्या धर्माचा वापर अधिकार म्हणून नागरीक करू शकतात याविसयी ३५ः नागरीक अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते.
६.या अध्ययनावरून सांस्कृतिक अधिकाराविसयी नागरीकामध्ये ज्ञान आहे असे निदर्शनास येते.
७.या अध्ययनावरून शोसनाविरूध्दचा अधिकार ४५ः नागरीकांना माहित नसल्याचे दिसून येते.
उपरोक्त निस्कर्शावरून असे निदर्शनास येते की, भारतीय नागरीकांना ६५ वर्सानंतर अजुनही त्यांना प्राप्त असलेल्या संपूर्ण मुलभूत अधिकाराविसयी ज्ञान नाही, या करीता मुलभूत अधिकाराविसयी प्रचार, प्रसार व प्रबोधन करणे गरजेचे आहे. त्यांना या विसयी संपूर्ण ज्ञान झाल्यास ते आपल्या अधिकाराचा योग्य रितीने वापर करू शकतील व यातून दुस–यांच्या अधिकाराचे हनन सुध्दा नागरीकाव्दारे होणार नाही. मुलभूत अधिकाराच्या शिक्षणासोबतच त्यांचे सामाजिकीकरण होणे अगत्याचे आहे.

संदर्भग्रंथ :–

१.देवगांवकर, एस.जी., राजकीय सिध्दांत व राजकीय विचार, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर १९९९.
२.गवई राजेन्द्र व हाशम शेख, राजकीय सिध्दांत, विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नागपूर.
३.भोळे, भा.ल., राजकीय सिध्दांत, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी, नागपूर.
४.आगलावे, प्रदीप, समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
५. Sebastian, Thomas, GlobalÁation and Uneven Development, Rawat Publications, Jaipur.
६.Dahl, Robert, Modern Political Analysis, Prentice Hall of India, New Delhi.

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- ✶ International Scientific Journal Consortium
- ✶ OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org